

ԱՅմատան օտարութեան մէջ նոյն տարին կը վաճաճեն ծերունի կաթողիկոսն, որուն մարմինն սակայն կը բերեն իւր կաթողիկոսանիստ գիւղէն Աւան, եւ հոն իւր շինած եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն¹։

Պատմագիրքը² կու տան իրեն միաբան³ 26 տարի կաթողիկոսութիւն, որ չի համաձայնիր Ժամանակագրութեան հետ, որ հաշուով վաճաճան կ'իյնայ (591/2 - 26 =) 617/18ին, Պետք է շփոթութիւն մ'ենթադրել հոս եւ ի բայց ձգել վեց տարիներն. որով ստացուած 20ր ուղիղ կարելի կ'ըլլայ գետնել 591/2—610/11 տարիներու մէջ⁴։

Եանկարծառնել երեւոյթ մ'եղաւ Յովհաննէս պատմական հորիզոնին վրայ, որ իւր բովանդակ գործունէութեամբն կը պատկերէր միանշանակ բնականական ազդեցութեան մարմնացումն, իւրաքանչիւր շնանցած էին եւ շնանցին զեռերկար առնէն Ա. Պաւլոս «տիեզերական պատրիարքին» իրաւասութեան ներքեւ նուաճել Հայաստանի զուր, հայրենի պետութիւնն իրազէտ էր իրեն ռեբելիոն թշնամոյն քաղաքագիտութեան եւ ուրիշ քայլերով գիտացաւ ուղիղ Հայոց եկեղեցին, եւ արդեամբ ալ, առանց նպատակի չէր Յովհաննէս գերութիւնն յԱՅմատան «եկեղեցւոյն բոլոր պատմերով»։

Թէ Բիզանդականը խորհեցան իւր աթոռոյն վրայ⁵ յաջորդ մ'ընտրելու, այս մասին բան մը չենք գիտեր, բայց գիտինք է ժխտել, իրենց ծննդաւայրն մէջ ալ եւ ի վիճակի չէին այսպիսի թռիչներ փորձելու։

(Հարմարեցնել)

Հ. Ն. ԱՆԻՍԻՄՅԱՆ

Կեր Յովհաննէս Կաթողիկոս, որ էր Հռոմոց իշխանութեան տակ եղող Հայաստանի մէջ, — իսկ Յովհ. Պատմ. 43. կը գրէ. «Եւ վասն զի ծերունի կաթողիկոսն Յովհաննէս ի փառաստականութեան ի նմա (ի Կարին) ընդ նստին եւ նա ըմբռնեալ...»։

1 Սէր. 54. 76—77։

2 Միայն Առաջին (88) է, որ ժ.Ձ. կ'սմ ըստ Ձեռագրին Ձ տարի քաշակաւած մ'ը համարի, ժ.Ձ սխալ է բնութագրել. թերեւս իմաստ մ'ունենայ պարզապէս Ձ. Մովսիսի մահուան (604) ետքը իրեն օրինաւոր կաթողիկոս նկատուած։

3 Յովհ. 43. Սէր. 26. Սմ. 77. 275։

4 Պետք է ըսել թէ Սերգիոս խոսքէն, ուսկից ստիպւած են նաեւ Եսայիք, կարելի չէ հետեւել թէ անպատճառապէս բարձր (810/11) վաճաճան է Յովհաննէս. պատմական բացատրութիւնն է. «Եւ անքիւ վաճաճեալ»։ Բայց միշտ բռնադատելի կ'ըլլայ երկարադէպ ձգողութիւն. եւ այսու. Մարտիանոս մահուան տարին ալ գիտարութեանց կը բաղկին։

5 Յովհաննէս պատմութեան մէջ հարկ է նկատուիլ հոյ-թուովեան, քանի որ օրինաւոր կաթողիկոսին Մովսիսի կենդանութեան ժամանակ կը բարձրանայ աթոռն, եւ այն ոչ միայն չի համաձայնեմ ազգին։ Ուղիղ են ըստ այսմ Յովհ. Պատմաբանի «Հակառակակրթութիւնն» (էջ 42). եւ Ռ. Խաւանդի (Բ. 63) խոսքերը. «նստուցին կողմն (sic) Հռոմոց հոյ-թուան Մովսիսի զՕՏան ոմն երկարաց, որ էլ համարելի է թէ հայր-պետքն Հայոց»։ Արքիմ. տղերքն սակայն ամենայն մասամբ ուղիղ չէ. վասն զի յետեւը բով. Յովհաննէս եւս կը գրասուի կաթողիկոսաց Խաւն մէջ։

Գ Ի Ա Կ Ա Ն

ՈՒՂԱԿԱՆԻՔԵՆ ԽՆԴՐԱԾ ԸՆԹԻՒՒՆ

(Հարմարեցնել)

Չափաւորացուած է հայերեն երեքպատիկ յ երու գործածութեան կանոնի գիտարութիւնն։ Մեր այն երեք գրերու արտաստութեան աստիճանաւորութեան վրայ գաղափար մը տալու համար բաւական է օտար լեզուաց նոյն կարգի գրերու հետ փոքր համեմատութիւն մ'ընել, իր ամենեւեւ աւելի առական Եի հետ կը համեմատի, որ լեզուն եւ խիտ հնչում մ'ունի. զ. օ. ВОРЯТЬ բառին մէջ, Միայն գործածութիւնն համեմատութեան տակ չ'իյնար, վասն զի առաւ լեզուն ոչ երկբարբառ կազմող եւրոպական Ա ունի եւ ոչ ուրիշ Ս մը, այս պատճառաւ սովորած «եղայանք» (Ա, Ե, Ա եւն գրերէն ետքն իսկ Ե կը գրէ. Մեր — միշտ բաղաձայն եւ այն՝ մասնաշարժական (ոչ պատմական կամ նորապատմական) լաւ համեմատութեան կը դուրս իտալական լեզուաց՝ բաղաձայնի յաջորդ Աի հետ, թէ հնչման եւ թէ գործածութեան տեսակէտէ. այսպէս guardia (gv-), suetus (sv-) եւ նման բառերու մէջ. իսկ — թէ իտալական Ա, Ե ձայնաւորներու յաջորդ Աի եւ թէ յուն. Սի յունաւորն հնչման հետ, ի հարկէ նոյնպէս երբ բարբառներու մէջ։

Նոյն Ս հնչման երեքպատիկ գիր ունի զանգիկ լեզուն ալ, որ երբեք իտալոսը համարած չէ զանեղք ըստ կամքի ուզած տեղը գործածել. մին մեր Հի համապատասխանողն՝ միայն բառակիցը կը գործածուի, երկրորդը մեր — ի նման միայն որչ գրերէ ետքը, իսկ երրորդը մեր — ի գիմաց եկողք բառամիջին։

Միանգամ ընդ միշտ աչքի առնելու ունենալն էտքը, մեր Հ, — եւ ոչ գրերու իրարմէ անշառ եւ գոյութեան անկախ իրաւունքն, ոչ միայն ընդհանուր եւ միօրինակ՝ այլ նաեւ լեզուին օրինաց համաձայն հիմնական կը գտնենք յաջորդ կանոններն, զորոնք միտք առնելու համար ոնեւ գիտարութիւն չենք տեսներ, ոչ նորահայր կանոնի հետամտութիւնն եւ ոչ ալ գրչորոնք մանկանց, Այս կանոններն ի հարկէ անխտիր թէ գրաբարի եւ թէ արգի հայերէնի ձայնական օրինաց եռութեան մէջն են, զոր հասարակութեան մտադրութեան յանձնել պատշաճ համարեցանք այս պատահականութիւն։

Հայերէնի մէջ Ս հնչման համար ինչ սկզբէ կ'ուզէ ծագած ըլլայ կը գործածուի

Ա. Վ բառակիցը եւ « ձայնաւորն ետքը, բացառութիւն դուրսութիւն չունի բացարձակապէս այսպէս լաւեմ, բովանդակ։

Բ. Ի կը գործածուի միայն —, եւ ի գրերէն ետքը այսպէս բառակիցն, արեւ, պատիւ։

Գ. — կը գործածուի բառամիջին՝ միայն բաղաձայնի ետքը այսպէս, թաւեմ, չաւեմ, նաւեմ։

Այս կանոններն այնպէս աշխարհի են, որ անխտիր ոնեւ Ս կը խոսարհի այս լծին տակ եւ ամբողջ գրասական մասնաշարժութիւնն միակ բա-

ցառութիւն չի ներկայացներ, որպէս ծանօթութիւն կը ներէ: Ահաւասիկ հայերէն պարզ բառեր, որոնց մէջ նոյն յ յիշեալ օրինաց համեմատ կը ներկայանայ. բոլորովին եւ իւրով, յիշեալ եւ անհետին:

Դառնանք վերոյիշեալ կանոններուն մասնաբաժանութեանց. առաջնոյն մասին ի նկատի առնելու է բարդ բառերն Այս բարդութեանց ալ ժամանակի կողմանէ բաժանում մ'ընելու է, մասեւնագրական եւ յառաջեան մասեւնագրական բարդութիւնը: Ուրեմն մասեւնագրութեանց բարդութեան այն բառերն, որոնցք գրոյն իբրեւ անջատ բառեր նկատելով կը բարդէ, հոն յաջորդ բառը եթէ է ուղ կը սկսի՝ անփոփոխ կը մնայ. ընդհանրականն այն բարդութիւնն, որուն մէջ գրոյն իբրեւ երկու անջատ ստոր շէր նկատուի, այլ իբրեւ մէկ բառ, հոն յաջորդ բառը կամ բառերն կը հպատակին վերոգրեալ օրինաց: Առնուիք վերջնոյս համարութեանը՝ անիւն-անիւն-եւ-նոյնիսկ պարսկի փոխառեալ բառերն. պատ-աստեմ (պ՛Տ՛L. pavastan) դանդախ-անդ (dandan-band) մեհ-անդ, խոստ-ժան (չնգ. x'avastavan) եւ բառերն սակեգարուն գրին իբրեւ բարդութիւն չէր նկատուի բոլորովին ընտելացած ըլլալուն համար, այլ իբրեւ միակ բառ մը: Ոսկեգարուն մասեւնագրութեան օրինակներն այս եւ նման բառերուն համար հմտ. Հ. Տաշեանի ՈՊՀԼ գործը, ընդ մամուլ էջ 516 եւ յ՛ջ:

Ընդհանրական առաջին կարգին վերաբերեալ բարդութիւնը եւ նոյնպէս անջատ անջատ փոխառեալ բառերն սա բարդութիւններ վարսաւիրայ (պ՛Տ՛L. vars եւ vira) վարսա-լանառ, դատա-լինա եւն:

Երկրորդ կանոնին առերեւոյթ հակառակ պիտի երեւայ գրաբարի՝ որմէ եւ աշխարհաբարի ածցած այլի սեռ. այր-ոյ ձեւը, որ-ւ-բ բաղաձայնի յաջորդած կը տեսնենք: Ըսող պատճառն այն է, որ մասեւնագրութիւնն սկսած ժամանակ այս չէ ծագած -ը գեռ եւս կը հնչէր չ բաղաձայնի բառերու մէջ. վասն զի միավանկերու մէջ ի չէր սուգնար. այսպէս մէ-մէնոյ. ի հանգեպ բարի բարձր եւ ապա բար-ոյ արդի հնչմամբ. ըստի օրինակ մըն է ստոր գրաբարի բարձր եւ բար-ըռ ուղղագրութիւնն. իսկ ի մը Խի չըլլելուն օրինակ կու տայ մեզի նաեւ. հին բարձր գերմաներէնն այսպէս säian եւ säwan, այսմտն säen -եր-անել, bluioian եւ bluowan այսմտն blihen բ-ը-նիլ, ծաղկել: Ուրեմն ցորշափ որ աշխարհաբարի՝ գրաբարէ ժամանակած այս -ի-ոյ ձեւ հնչումն առնելով, պարտական ենք զայն անաղարտ պահել, ինչպէս որ ուրիշ նոր լեզուներ իրենց հինն ժամանակած ձեւերը բոս կարի անաղարտ պահելն զատ, շատ անգամ նոյն իսկ օտար բառերն ալ օտար հոլովական ձեւերը կը պահեն: Արդէն այս ձեւը հետագահեալ անդի տուած է աշխարհաբարի սովորական ձեւերուն, այսպէս եկեղեց-ոյի փոխարէն եկեղեց-ան ձեւը գոյութիւն ստացած է արդէն: Ինչդիւրն այն է որ երբ այս ձեւը կը գործածենք, պարտական ենք -ոյ ուղղագրութեան հաւատարմի մնալ ի հարկէ միայն եւ միայն -իով վերջաւորող բառեր:

Ահա եւ միայն -ոյ ձեւով հոլովակերտի համար է խօսքս:

Երրորդ կանոնի հիմամբ է որ ուղ. ի մէջ -ի վերջաւորող բառերն սեռ. ի մէջ -ուի՝ իւրան. հոս մտն իս լոյ -ի հոլովում մ'ունենք, միայն ինչպէս այլուր՝ նոյնպէս հոս ալ վերջին -ի կ'իյնայ -ի այս դէպքի մէջ -ը հնչմամբ բաղաձայնի գեր կատարելուն պատճառաւ. եւ որովհետեւ բաղաձայնի - - յաջորդէ չի կրնար, անոր համար ալ -ուի կը չըլլուի: Ուրեմն պատհ, պատրի ինչպէս գին, գնոյն:

Պր. Մառ. (Грамматика Древнеармянского языка, էջ 41 եւ այլուր) այս երեւոյթն կը ջանայ մեկնել ուղ. -ի վերջաւորութեան նախնականն *oʷy համարելով որմէ սեռ. ի-ո-ւ-ի համարի, նախնական *uʷ-ը հնչմամբ -ի վերջաւորութեան մէջ նախնական աւելի -ի փոխառելու է քան -ու- կամ -օ. զ. օ. ու-ն. հին. diān, յուն. Ζῆν, լատ. dies եւն: Այս եւ Պր. Պեգերսիի (Նկատած մը Հ. յ. լեզուի Պատմ., էջ 5) լատնամբ բային մէջ *u-ը մը փոխառելն եւ -ի-ի ինչպէս ըլլալն ինծի բոլորովին անհամեմատ կ'երեւայ, եւ լատնական ի մէջ պարզապէս *u-ը կը նկատուի, եւ փոխառելն -ի-ը կործակելու պարզապէս *oʷ երկրորդաւ -ուի չըլլած կը համարուի: Ինչպէս է նաեւ լատ. նախնական *u-ը հմտ. չոպայ. հի. eyava (տ. J. Scheffelowitz, Zur altarmenischen Lautgeschichte, էջ 286 ու հտ. «Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen», Göttingen 1904), իսկ ընդհանրապէս *u-ը մը մէջ նախագաւտելի է -ու-ի անկումը քան -ի-ի. միայն աչքի առջև ունենալու է վերջնոյս -ուի չըլլելու պարագան, որ շատերուն խախտում տեսութիւններու պատճառ եղած է:

Ընդհանրապէս բաղաձայնի ետքը ինքն -ի-ը կրէն անհնգի երեւոյթ է օտար լեզուաց ալ մէջ. ոչ միայն իտալական եւ յունական լեզուախոմբը այս անխաթ յերեւոյթն կը խորշին, այլ նաեւ այն լեզուները, որոնք մեղմագոյն -ը կամ նոյն գերն տանձնող Ս մ'ունին. հին պարսկ. յատկապէս բաղաձայնի ետքը յ գրելու տեղ -uʷ կամ üʷ կը գրէ պարսկ. յ հնչման համար. զ. օ. harüvā-harva հնչմամբ. հմտ. K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Gram. d. indogermanischen Spr. I, 143 էջ. Սլաւական միայն այս օրէնքն հնագահեալ բոլորովին անտես բթաւ. սկզբնական գոյութիւնը կը տեսնուի հեռ. dvař հնագուէպ düva, zvati züvati, ի հարկէ ստոր պատճառը երկրորդաւ -ու- չունենալն էր, որուն համար ստիպուած է -B- գրել ՍЫНАВѢ, СВѢТѢ եւ նման ձեւերուն մէջ իսկ:

- Ուստի սեռ. ի վերջաւորութիւնն, որչափ ալ հաղուազեպ է գրաբարի մէջ, սակայն արդի հայերէնի մէջ առանձին հոլովում կաղծուած չափ ընդհանրացած ձեւ մըն է: Մի անգամ ընդ միջոց կանխեմք ըսել թէ արեւմտեան հայոց -ու-ն վերջաւորութեան մասին բաժանել իմանալու է նաեւ արեւելեան հայոց -ու-ն ի նկատմամբ: Ըստ իս գրաբարի մէջ այս ձեւին ապահով ներկայացուցիւ մը

գծուարին է մատնանշել և ըստ երևույթին մահ, սեռ. մահաւան միակ բառը որ արդէն առեղծաբանային ծագում ունի գծուարին է բաւարար համարել գրաբար մէջ—սակ ձեւին գոյութեան: Մահ բառը եթէ լոկ իւր ուղղակիան ձեւի մէջ նկատենք գծուարաւ բնիկ բլլալու ապագորութիւնը կ'ընէ. պարագայ մը որ բնիկ բլլալուն մեծապէս կ'երաշխաւորէ այն ալ այս բառին սեռ. մահ—սակ վերջաւորութիւնն է ինչպէս նաեւ մահաւան, մահաւան եւ մահաւան ձեւերը. որով այս բառի մասին կ'առաջնորդուինք երեւոգրելու որ, որչափ մահ ուղղականը օտարութեան նշանն ունի, այնչափ ալ մահաւան սեռ. ի պլլ եւ պլլ ձեւերը բնիկ բլլալու տիպ կը կրեն. ուրեքն բնիկ բլլալու պարագային մահաւան ձեւին տարբեր ուղղ. մը փնտռելու է. ալ քի առելու ունենալով որ ներկայ սեռականին լոկ վերջաւորութիւնն անցած է փոխանուած մահին: Անսակ սեռ. անսակ եւ յեղան յեղան բառերու մէջ ալ կարելի չէ փնտռել —սակ սեռ. վերջաւորութիւն մը. փաստից ատեն այդ քաղաքացեան պատմութիւնն կը ցուցնէ որ այս բառերու մէջ լոկ նշանակման հորիման ձեւին համաձայն հորիմուող բառեր են. երբեք ուղ. ի մէջ *անսն եւ *յեղան ճշգրտ բլլալուն պատճառաւ:

Եթէ յետին գարեան մատենագրութեանց մանաւանդ կիլիկեան հայոց շրջանի մատենագրութեանց մէջ այս մասին վկայութիւն պրոգրենք, ի հարկէ պիտի գտնենք նոյն ձեւին հնչումը, բայց ուղղագրութեան բարեբնական խառնակութեամբ: Առանց երկայնի հոս կ'ը գեղերելու, բաւարարութիւն կու տայ մեզի հարստի „Historische Gramm. des Kilikisch-Armenischen“, եւ Ն. Մատի „Сборники притыт Вардана, Материалы для Исторіи Средневѣковой Армянской Литературы“ երկու բնուր ուսումնասիրութիւններ, որոնց մէջ բոս բաւականի յառաջ բերուած կան ուղղագրական օրինակներ: Ինչպէս յիշած ենք, ասոնք մեզի ուղղելու առնուել բոլորովին մոլորելու վտանգի մէջ մտնել է:

Ար մնայ այժմ փնտռել —սնի կազմութիւնը: Կարստ՝ իւր յիշեալ գործոյն մէջ 168 էջ, ծնթ. 1. հակառակ Պետերմանի տեսութեան որ —սն կրկին սեռականներու բաղադրութիւն կը համարէր (Abhandlung. d. Ak. d. Wiss. zu Berlin 1886, 69) լուսաւոյն կը համարէ սեռականի —սն եւ անական կազմով —սն վերջաւորութեան բաղադրութեամբ մեկնել —սնը՝ իսկ —սնը՝ անականի —սն վերջաւորութեան բաղադրութեամբ: Այսու գիւրծութիւն մը կը գտնէ Կարստ մեկնելու արեւելեան —սնը ձեւը, զոր Պետերման պիտի մեկնէր —սն եւ —սն վերջաւորութեանց բաղադրութեան, Կարստ կը գիտէ որ —սն վերջաւորութիւնը շատ կանուխէ գրաբարի մէջ միայն յատուկ անուանց վերապահուած բլլալուն պատճառաւ, գծուարաւ կարելի կ'ըլլայ —սնի մէջ զայն երեւոգրելու, որ անպատկառելի ժամանակի բարդութիւն մըն է:

Չեւականօրէն իբրեւ օրինակ միայն կրնայ ծառայել —սնի կազմութեան գրաբարի վաղեման ձեւը, ոչ ի հարկէ վաղեման բաժանմամբ պլլ

վաղեման, —սն իբրեւ արմատ ուղղականի որ —սն փոխանակած է բաղաձայնէ ետքը, բոս հետեւորդի Կարստի եւ պլլոց հետ վաղեման —սն ի հետ նոյն կարգի դասել անհնարին է եւ —սնը մարդը լիութեամբ ի դուր է վաղեման բառին մէջ պարտաւն: Միայն այս բառի վերջին —սնը կ'առաջնորդէ զմզ. —սնի կազմութեան սկզբունքին, երեւոգրելով զայն —սն կրկին սեռականի վերջաւորութեանց միացումը, յորում —սն միացումը բոս հայ. ձայնական օրինակ էւ երկարաբանին լընած է. այս երեւոյթը հայ լեզուին մէջ այնչափ հնութեան գրոյմ ունի, մինչեւ առանց վարան. մուշքի գրաբարի —սն ձեւն եւս կարելի է միեւնոյն սկզբումը —սն կրկին սեռականէն ձեւն տարակալու չէ վերցնել որ կենդան —սն սեռականի վրայէն մակբայացած ձեւին համեմատ կազմուած է: Արդ կրկին սեռականի ի մի ձուլումը հայ քերականութեան փիլիսոփայութեան մէջ գոյութիւնն ունեցող սկզբունք մ'ընդունելէն ետքը, կը մնայ որ այս սկզբան արդի հայերէնի այնպիսի բլլանք բնուին: Միայն նկատողութեան առնելու է որ աշխարհաբարը բնականօրէն գրաբարի —սն կամ —սն սեռ. ի անանց իբրեւ միութիւն նկատուելէ ետքը, իւր սեռ. ի —սն վերջաւորութեանց կցած է: Թերեւս ներելի բլլայ կարծել որ արգուած գրաբարի շորքերնանքու միօրինակ —սն վերջաւորութեանը, որուն նպատակն է այն պարագան եւս որ աշխարհաբարի մէջ գլխաւորաբար ժամանակ ցուցնող բառերն բնդհանրացած է նախ —սն սեռականը:

Ձեւարգ եւ իցէ այսօր արդի հայերէնի մէջ —սն ձեւ մ'ունիւնք, այս ձեւին նախնականին մէջ —սն կամ —սն մը որոնք վայրագար է. —սն ուղղագրութիւնն ալ կանսկած է ինդոյր տակ չ'իյնար վերջ յիշուած օրինաց հիմամբ:

Կարեւոր է հոս գիտել, որ ամէն —սն վերջաւորող բառերն նախնականը —սն վերջաւորած չեն սեռ. ի մէջ. սակայն անգամ մ'ընդհանրանական ետքը, այս ձեւը իբրեւ ուրոյն սեռականի կազմ տարր սխալ նկատուել է գործածուել որոշ դասակարգի բառերու վրայ, այսպէս է նաեւ գրաբարի —սն ի գործածութիւնը: Աշխարհաբարի մէջ յԱՍՏ հնչումը սեռականի միակ վերջաւորութիւն գոյութիւնն ունի: Թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան գրականութեան հրապարակի վրայ սակայն գոյութիւն ունի նաեւ —սն ձեւ մը (—սն գրութեան ինդոյրն անգամ չ'արժէր բնել) անշատ ազդուած ուղ. ի —սն վերջաւորութեանց, զ. օ. տարրաւոր —սն: Այս ձեւը ի հարկէ պատճառական քերականական հիմունքէ գուրկ է. փաստից ամէն հիմն, որով —սն գրաբարի ուղղագրութիւնն կ'արարանայ իւր հնութեան մէջ միայն կ'արգարանայ. բնդհանրական աշխարհաբարի մէջ *չհնչումը —սն գոյութիւն չունի կրկին լընած շրջանէն շատ առաջ իսկ: Ըստ հետեւորդի ոչ ձայնագիտութեան եւ ոչ քերականութեան հիմն ունի տարրական եւս առաւել օրանս սխալ ուղղագրութիւնը:

